

ÖRÖKSÉG

SZABADKA KÜLÖN KÖSZÖNI

A hetvenéves Illés Endre köszöntése

Ne tagadjuk, ha kritikus az ember, nem mindig arról ír, amiről szeretne. Vannak kötelező penzumok: művek, melyek nálunk születtek, hatáskörünkbe tartoznak, rólunk szólnak, olykor nekünk is, — ezekről ugye illik írni. Olykor azoktól rabolva el az időt, amelyeket letenni is alig tudunk. Nehéz volna kibogozni, mikor rögződött meg ez a szokás, de való igaz, hogy ma szembeötlő ürügy, kiáltó igazolás kell ahhoz, ha valamiről írni akarunk. Hajdan csak annyi kellett: olvastam, s ezt és ezt föltétlen el kell mondanom róla. Rosszul járna a kritikus, ha ma is ilyen szeszély intencióit követné.

Szerencsés alkalmak azért adódnak. Alkalmak, amikor az illem és a kritikus kedve találkoznak. Illés Endre hetvenedik születésnapja ilyen alkalom. Rég adósának érzem magam, s bizonyosra vehető, hogy nem állok egyedül ezzel az érzéssel. Kijárna néki a főhajtás metszően okos, az álságokat orvosi pontossággal elemző drámái és novellái miatt is, de a mi tartozásunk személyesebb, sajátosabb természetű: szabadkai tartozás. Nem szoktunk erről beszélni, pedig a mi ügyünk is: azért, hogy Szabadka egyetemes jelentőségű író fiai küldetésüket betölthessék, a mai Magyarországon Illés Endre tett talán a legtöbbet. Kosztolányit a l'art pour l'art esztétizálás dekadens képviselőjeként tartották számon, mikor Írók, festők, tudósok címen az Illés Endre vezette kiadó esszéit, portréit 1958-ban közreadta. S aztán a Kosztolányi-művek egész sorát. Csáth Gézárt az irodalmi köztudat már majdnem elfelejtette, amikor Illés Endre előszavával megjelent novellái (A varázsló halála. 1964) az érdeklődést ismét ráirányították.

S hogy a kiadó Illés Endre ilyen üdvös szerepet tölthetett be e művek körül, az nem véletlen. Nem Szabadka iránti rokonszenvből, nem titokzatos kiadói szímat jóvoltából tette, hanem a művekkel való kivételes kapcsolata miatt. Krátarajzok címen ismeretes gyűjteményében a Kosztolányi- és Csáth-esszék negyven oldalnyira terjednek, de a másik kiterjedés, az írói világba hatolás mélysége ennél is nagyobb arányú.

Csáth Gézárról például sokat írtak Illés említett előszava óta, részlete-
sebben rajzolódott ki a kép, műfajainak skáláját átfogóbban ismerjük,
de sugárzóbb, élőbb, drámaibb kép azóta sem született. Erről a képről
visszahullanak kisszerű korrekciók, tudálékos ellenérvek. Azok is, ame-
lyek a mortinizmus jelentőségét bagatellizálva, azt kikapcsolva inter-
pretálják a művet. Illés Endre sem állítja középpontba a morfinizmust,
de beszél róla. Nem azért, hogy ezzel keltsen érdeklődést, hanem hogy
a tehetség tüneményes föllobbanásának és szomorú lehullásának tra-
gikumából valami mélyebb okot olvasson ki: a mohóság és félelem ősbib-
hajlamait, melyek nem jelleményei, hanem indítékai voltak a tehetség
lázás föllobbanásának s a morfinizmusnak is. Illés ebben a megköze-
lítésben éppen olyan remek diagnosztá, mint novelláiban: a betegség
őt ezúttal is az ember és a mű magyarázata miatt érdekli. S mikor ezek
végső okait érzékelhetővé tette, merész, de természetes váltással elől-
ről kezdi: az írói módszer alakulásának jellemzésére tér, de amit elől-
mond, az már egy lényegesebb, egy céhen túli érdekű tudás világitá-
sától kap fényt és értelmet. S aztán egyetlen oldalnyi terjedelemben
vetíti elénk Csáth novelláinak irodalomtörténeti jelentőségét: kapcsola-
itait kora nagyjaival s a jövő novelláival. Tűnődni lehetne afelett, hogy
az építkezés drámai jellegét vagy a szépirói találatok szakmai értékét
becsüljük-e többre, de ez is fontoskodás volna, hiszen Illés Endre vér-
beli esszéíró, aki még tudja, hogy életraaj, ember, sors és mű miként
idézhető meg úgy, hogy az emberről való adatok a művet is jellemez-
zék, de közben élő embert is idézzenek.

Ez ejt meg a Kosztolányiról szóló cikkeiben is. Főlidézi egy emlé-
két: Kosztolányit a Baumgarten könyvtárban. A telhetetlenséget, amely-
lyel a könyveket költőnk maga elé halmozta. Láttukra egy-egy szerző
alakja, egyénisége, különös vonásai és különös sorsa egyetlen érzéki
emlékké gyűlva kel életre Kosztolányiban. S innen jut el Illés Koszto-
lányi tanulmányainak természetéhez: a »kancsal emlékezés« révén léte-
sült személyes kapcsolat megidéző hatalmához. Hogy megismerésének
folyamatát követi-e ebben a tanulmányban, vagy tudása talál adekvát
közelítési módot, mellékes. A lényeg az, hogy a novellisztikus érzék-
tességgel főlidézett kép s a tanulmányok megfelelése meggyőző. S nem-
csak a jelleget, az értéket illetően is. Illés rajzaiban éppen az készleti
főhajtásra a tudost is, hogy a könnyedén és látszólag spontánul oda-
vetett vonások a lényegre figyelmeztetnek. Annak a jele ez, hogy Illés-
nél a kifejezés végső aktus: szívós megismerés és mély tudás szeren-
csés kicsapódása. A nyegle lirizálás s belterjes mellébeszélés vádjával
szemben, mely sokszor joggal éri a mai esszét, Illés Endre esszéi ön-
magukban is helyt állhatnak a műfaj szellemi rangjáért. Életszerűség
és tudományos szigor összetörésének nehéz munkáját ma talán neki
sikerül a legkönnyedebben, a legelegánsabban megvalósítania.

Ehhez persze a művekkel való együttélésnek olyasfajta szorossága
szükséges, amilyen viszonyban a szépiró él figuráival. Ám az ilyen vi-
szonyban mindig ott kísért a devalváló Inger, vagy ennek ellentéte, az
áhitatos tisztelet. Illés Endre esszéinek talán legszerencsésebb tulaj-

donságuk, hogy bennük az orvos boncoló szigora s a műértő alázat úgy egyenlítődik ki, hogy mindkettő a megismerés és a jelentőségjelölés engedékeny eszközévé lett. Világirodalmi műveltsége és szoros kapcsolata a magyar irodalom nagyjaival szintén megtalálta a termékeny összhang kulcsát: a jelenségek közös emberi tartalmaiban. Mert ezekhez jut ő bravúros írói találatok, a szemlélet s az életrajz tényei felől is. Amit tud, ezek fölismerése végett tudja, s bár nem fitogtatja, az a sejtésünk, hogy mindent tud, ami fontos. Kosztolányiról és Csáth Gézáról írt esszéi azzal vallanak erről, hogy nem korlátozzák, hanem ösztönzik a további kutatást. Ennél vonzóbb funkciót bizonyára ő sem kívánt számukra.

(d)

